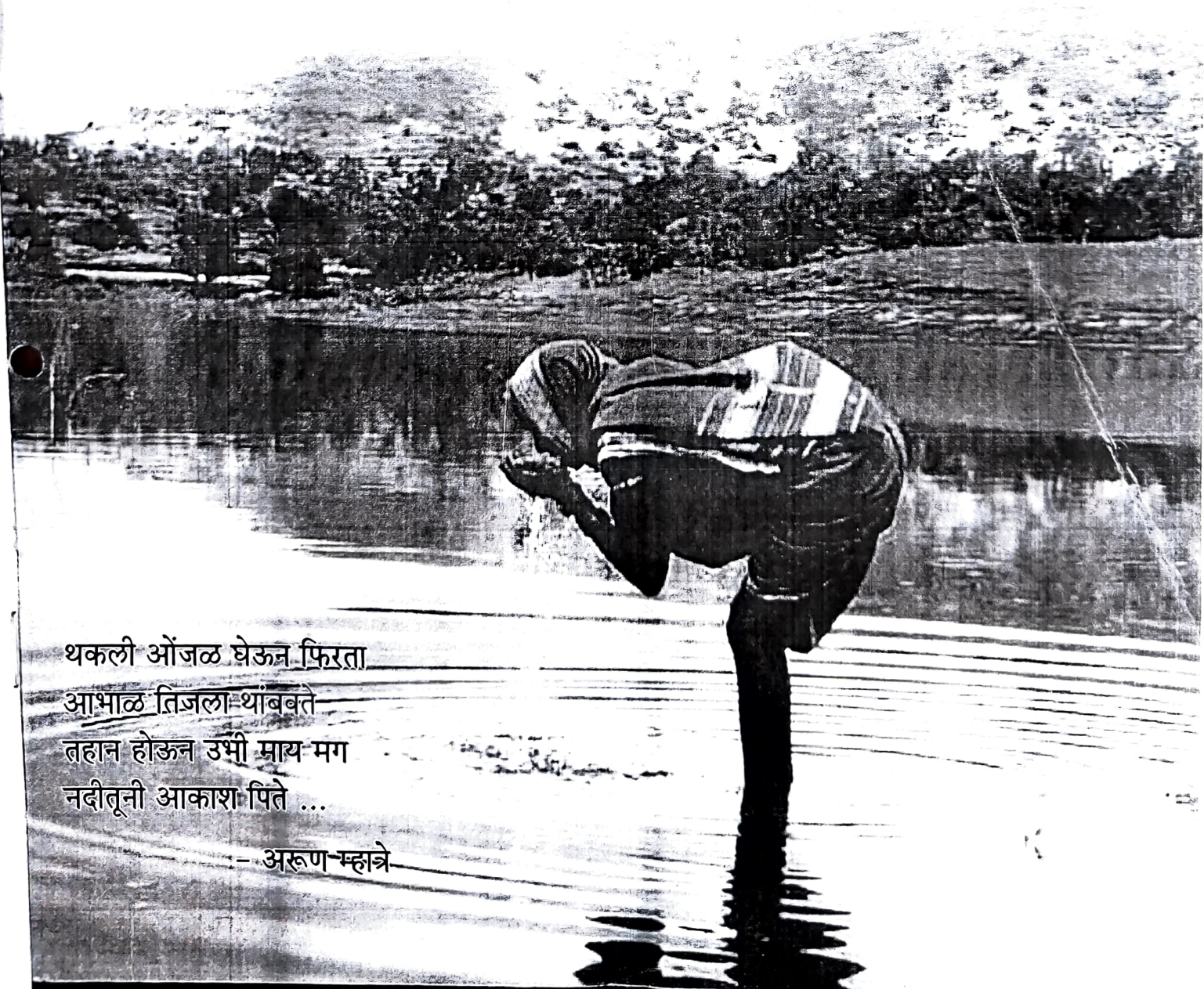

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

नदी विशेषांक तिफुण

दिवाळी - २०२३

वर्ष : १४ वे । अंक : तिसरा / चौथा
ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर २०२३

थकली ओंजळ घेऊन फिरता

आभाळ तिजला थांबवते

तहान होऊन उभी माय मग

नदीतूनी आकाश पिते ...

- अरुण म्हात्रे

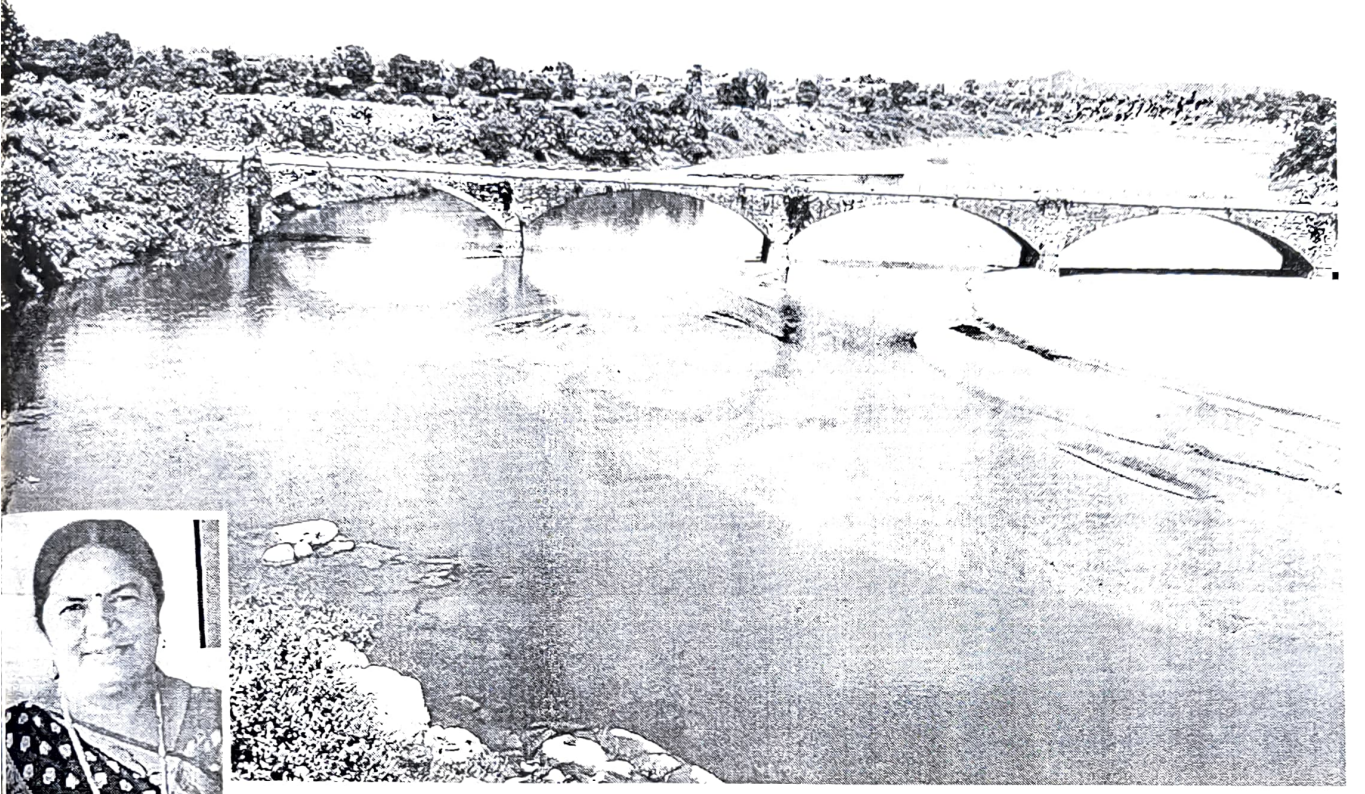
अनुक्रमणिका

• नदी विशेषांक •

संपादकीय	...	०९	२४. सीना नदी : शुष्क प्रदेशातील		
१. नदी समजून घेताना	...	११	जीवनदायिनी	...	१३५
२. माझी सिंदफणा नदी :			२५. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील जीवनवाहिनी		
एक भळभळती जखम	...	१४	कर्ली नदीची स्थिती	...	१४०
३. नदी आणि संस्कृती	...	१८	२६. भारतीय संस्कृती आणि 'यमुना'	...	१४६
४. 'नदी संदर्भ' समाज संस्कृतीचे उत्थान	२१	२७. नमामि चंद्रभागा !	...	१५२
५. नद्या : भारतीय संस्कृतीच्या पाउलखुणा...	...	२६	२८. नाईल नदी व इजिप्त...नेत्रसुखद अनुभूती...	...	१५६
६. नदी - लोकमाता	...	३५	२९. गोदावरी नदी : जैविक शुद्धीकरण	...	१५९
७. जीवनदायिनी नदी	...	४३	३०. पाणी, केप टारुन आणि आपण	...	१६२
८. नदीकाठ आणि मी	...	४७	३१. धुरी : आपत्ती निवारण	...	१७१
९. मी नर्मदापूत्र	...	५६	३२. सोन्याचा धूर, कारखान्यातून		
१०. नदी देवता व शिल्प	...	६४	नव्हे; तर जलविकासातून	...	१७५
११. नदी, ताई आणि मी	...	७०	३३. जल सुरक्षा : भारतातील समस्या		
१२. वारसा नदीचा	...	७५	आणि आव्हाने	...	१८०
१३. कमलदलाचे जलबिंदू	...	८०	३४. नदी प्रदूषण : एक घातक समस्या	...	१९१
१४. स्वप्न सत्यात उतरवायचंच	...	८४	३५. सरस्वती नदीचे श्रीगोंदा		
१५. जगुबा धनगर	...	८८	तालुक्यातील योगदान	...	१९७
१६. मानवी जीवन व वाङ्मयातील			३६. नदी, पर्जन्यमान आणि दुष्काळ :		
नदीचे स्थान	...	९१	यातील परस्पर संबंध	...	२०३
१७. वर्धा नदीच्या परिप्रेक्ष्यातील			३७. मुसी नदी: जीवनाच्या		
मानवी जीवन	...	९६	स्रोतापासून ट्रेनेजपर्यंत	...	२०८
१८. गाहासत्तसई (गाथासप्तशती)			३८. 'मानवलोक' स्वयंसेवी संस्थेची		
या ग्रंथातील नद्या आणि त्यांचे संदर्भ	१०१	नदी संवाद यात्रा - एक अनुभव	...	२१५
१९. मानवी जीवनाच्या पुनर्रचनेत नद्यांचे			३९. दुष्काळमुक्त महाराष्ट्रासाठी		
योगदान : एक दृष्टीक्षेप	...	१०९	'जल आराखडा'	...	२२५
२०. संत तुकारामांची नदी विषयक सुभाषिते...	...	११४	४०. नदीच्या स्त्रीत्वाचा वेध घेत		
२१. कवीच्या दृष्टीक्षेपातील नदी	...	११९	महाराष्ट्रातील नद्यांचे धार्मिक महत्त्व		
२२. आजोळची जीवनदायिनी : चिखली	...	१२३	उद्धृत करणारे 'नदी आणि स्त्रीत्व'	...	२३१
२३. माणदेशाची वरदायिनी माणगंगा नदी	...	१२८	४१. गोदेच्या किनाऱ्यावरचं समृद्ध, प्रवाही,		
			प्रांजळ जग : 'नदीष्ट'	...	२३८

४२. जैविक संवेदनांचे आत्मिक दोलन
मांडणारी कादंबरी : नदीष्ट ... २४३
४३. मानवी जीवन संस्कृतीचा अविभाज्य
भाग : नदी... जीवनसरिता ... २४८
४४. गोदाकाठचा शब्दमय प्रवाह : 'नदीष्ट' ... २५४
४५. सुखनामायच्या विनाशपर्वाची
कर्मकहाणी ... २५८
४६. नदीची व्यथा मांडणारी कविता :
'सुखना मायची कहाणी' ... २६२
४७. महापुराचा सामना करणाऱ्या
शेतकऱ्याची संघर्ष गाथा : पाणीफेरा ... २६७
४८. 'जलसंवाद' या नियतकालिकाचे
'नदी' संवर्धनातील योगदान ... २७१
४९. नदीजोड प्रकल्प : वास्तविकता
आणि आव्हाने ... २७५
५०. 'वारणा' पावसाळ्यात महापुराचे
थैमान का मांडते? ... २८७
५१. महाराष्ट्रातील नदीकाठची
धार्मिक स्थळे ... २९१
५२. पूर्व विदर्भातील
जीवनदायिनी - वैनगंगा ... २९८
५३. भारताचे राष्ट्रीय जल अभियान
आणि नदी प्रकल्प: एक परिचय ... ३०६
५४. गंगा नदी : पौराणिक इतिहास
व सद्यःस्थिती ...
५५. 'भारतातील राष्ट्रीय नदी जोड प्रकल्प :
स्वरूप आणि परिणाम' ...
५६. जीवनदायी गंगा नदी - प्रदूषण आणि
संरक्षण: एक आव्हान ...
५७. मराठी ग्रामीण ललित गद्यातील
नदी- पाणवठ्याकाठच्या संस्कृतीचं
चित्रण ...
५८. जैवविविधता... एक वरदान ...
५९. खडकपूर्णा नदीचा उगम व
सामाजिक सांस्कृतिक इतिहास ...
६०. तीर्थरूपी नदी उगमास
६१. नर्मदेच्या तीरा-तीराने ...
६२. लढा सुखना नदीच्या अस्तित्वाचा ...
६३. भोरडी नदीचा कायापालट
करणारे जलमित्र : भाऊसाहेब घुगे ...
६४. अति धार्मिकता, कर्मकांड आणि
अंधश्रद्धा नद्यांना मारक ठरतात -
एक चिकित्सा (गोदावरी
नदीच्या विशेष अनुषंगाने) ...
६५. गाव शिवासाठी नदी पणाला जागते ...
६६. नदी वाचविण्यासाठी कवींचा पुढाकार ...

—डॉ. अलका गडकरी, कन्नड, छत्रपती संभाजीनगर
लेखिका शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत आहेत

खडकावर साधूचे तंतुमय वस्त्र
विणल्याप्रमाणे अथवा समुद्राच्या लहरी
नशा काही गोठून दगड बनल्या आहेत आणि
यांना कोणीतरी उभे करून चिपकून दिले आहे.
काही ठिकाणी छोट्या-छोट्या मंद लाटा, तर
काही ठिकाणी मोठ्या-मोठ्या लाटा. आणि
परती लटकणारे पर्वत म्हणजे घराची शोभा
वाढवणारे झुंबरच अलगद लटकत असे. ही
कणी म्हणजे निसर्गाचे दिलवाडा मंदिर. दगडात
काही बारीक आणि नाजूक नक्षी जी की माउंट
काबूच्या दिलवाडा मंदिरात बघितली होती. ती
काज येथे नर्मदेच्या तीरावरील लेण्यात बघत
आहे.

नर्मदेच्या तीरा-तीराने

मा गील काही दिवसापासून माझ्या बुद्धी आणि
भावनेत एक कलह सुरू होता. भावना
म्हणायची "तुमच्या नर्मदा तीराच्या अंतिम पदयात्रेला
नऊ वर्ष होऊन गेली. आठवतं का तेव्हा तुम्ही नर्मदेला
काय म्हणाला होतात? म्हणाला होतात की आत्ता
लिहिणं येथेच समाप्त करतो. परंतु शक्य झालं तर
उरलेली परिक्रमापण पूर्ण करेल आणि आत्ता पूर्णतः
विसरून गेले? जरा लाज वाटू द्या, घराच्या बाहेर पडा
आणि उर्वरित परिक्रमा पूर्ण करा."

बुद्धी म्हणाली "परंतु आपल्या वयाकडे तर बघा.
भावनेत वाहून जाऊ नका. नर्मदा तीराच्या शेवटची
यात्रा करताना तुम्ही साठ्याव्या वर्षात पदार्पण केले होते.
आता तुमचं वय ६९ वर्ष सुरू आहे. तसं पण तुम्ही

हडकुळे आहात आणि तुम्हाला श्वास घेताना त्रास होतोय. पायऱ्याव चढताना दम लागतो. नर्मदेचा उभा किनारा कसे चढणार? तुमच्याकडून जेवढं झालं त्यातच समाधान माना. भावना म्हणाली तुम्ही साठहून सरळ ६९ चे तर नाही ना झालात. मध्ये नऊ वर्षांचं भलं मोठं अंतर. तेव्हा का नाही गेलात? कारणे सोडून द्या आणि चालणे सुरू करा.

बुद्धी सहजपणे मान्य करणारी नव्हती म्हणाली "जे पण काम करणार असाल, समजून -उमजून करा." 'समजून -उमजून' शब्द ऐकून मी भडकलो. चिडून म्हणालो "मी नाही करणार प्रत्येक काम समजून-उमजून. मी बुद्धिजीवी नाही, भावना जीवी आहे. भावनांवरच जगतो आहे. जो प्रत्येक काम समजून-उमजून करतो. तो यौवन रसापासून वंचित राहून जातो. मी मनात निश्चय करून घेतला. काहीही झालं तरी मी जाईनच.

बुद्धी थोडी कमजोर पडली. "तुम्हाला जाण्याची इतकी इच्छा असेल तर जा. मी मनाई नाही करणार. परंतु एक काम करा. तुमची पदयात्रा गुजरातच्या नारेश्वर पासून जबलपूर पर्यंतची बाकी आहे. नियमानुसार तुम्हाला नारेश्वर पासून चालल पाहिजे. परंतु असं न करता तुम्ही जवळच्या बरमानघाट पासून जबलपूर पर्यंतची एक छोटी पदयात्रा करून बघा. त्रास झाला तर घरी यायला सोपं होईल. आता क्रमवारीनुसार यात्रा करण्याचा आग्रह करू नका.

बुद्धीचं हे कथन मला खरं वाटलं. भावनेलाही यात काही गैर नाही वाटलं. यावेळी माझ्यासोबत कलेचे तीन विद्यार्थी होते. प्रमुख अरुण दुबे. बनारस जवळच्या एका गावातील संपन्न परिवारातला मुलगा. स्वस्थ, सुंदर आणि पहिलवान. त्यांच्या वडिलांची इच्छा होती की त्याने घरीच राहून शेतीची कामे पहावीत. परंतु त्याची आवड चित्रकलेत होती. त्यामुळे तो घरून पलायन करून आला. इतका स्वाभिमानी होता की घरून पैसे सुद्धा मागितले नाही. स्वतः कमवायचा आणि शिकायचा. चार-पाच

वेळा चहा पिऊन दिवस काढायचा. रात्री अकरा वजेला वस्तीगृहाच्या खोलीत जेवण बनवायचा आणि बारा वाजेला खायचा.

मी त्याला म्हणालो तुझी ही सवय मोठी विचित्र आहे. तर तो म्हणाला माझ्या वस्तीगृहात माझ्या ही पेशा विचित्र विद्यार्थी आहेत. एका मुलाला तर एवढी गाढ झोप येते की, सकाळी दहाच्या आधी तो उठूच शकत नाही. एक वेळा वस्तीगृहातील काही मुलांनी त्याला पलंगासकट रस्त्यावर नेले. पलंगाच्या चारी पायांना नारळ बांधले, अगरबत्ती लावली आणि जाणाऱ्या-येणाऱ्यांहना म्हणू लागले की "वस्तीगृहाचा गरीब विद्यार्थी मरण पावला आहे त्याचे येथे कोणीच नाही. अंतिम संस्काराकरिता कृपा करून दान द्या. पाहता-पाहता अडीचशे रुपये जमा झाले. त्याला तिथेच ठेवून त्याचे मित्र कॉफी हाऊसला गेले थोड्या वेळाने एका ट्रकवाल्याने जोर-जोराने हॉर्न वाजविले तेव्हा मोठ्या मुश्किलीने तो झोपेतून उठला आणि पलंगासहित मुर्दा वस्तीगृहात परत आला. एवढंच नाही तर तो पुन्हा झोपला आणि दहा वाजेनंतर उठला असे साहसी वीर विद्यार्थी आहेत आमच्या वस्तीगृहात. आमच्या सोबत दुसरा विद्यार्थी आहे मुजित आणि तिसरा आहे चंद्रकांत. हे दोघे ही आपल्या शिक्षणाचा खर्च स्वतःच करतात.

३०.१०.९६ ला सकाळी दहा वाजता आम्ही बरमानघाटला पोहोचलो. एकदा मी इथे पंधरा दिवस राहिलो होतो. नर्मदा खूप खोल आहे.घाटाच्या खूप सगळ्या पायऱ्या उतरूनच नर्मदेपर्यंत पोहचू शकतो. पाहता पाहता मनात पहिला विचार आला की, नऊ वर्षांनंतर मी आपल्या घरी परत आलो आहे आणि दुसरा विचार हा की एवढ्या पायऱ्या परत चढू शकेल का? खाली उतरलो! नर्मदला नमस्कार केला."आई, तुझा अपराधी आहे". इतकेच बोलू शकलो. घाटाला मन भरून वधितलं. नंतर हळूहळू वर चढायला लागलो. वर चढल्यावर धाप लागली होती. परंतु जास्त नाही माझी

किता दूर झाली ही यात्रा मी करू शकतो .

तिथून संध्याकाळी निघालो. नर्मदिपासून दोन किलोमीटर दूर बनलेल्या रस्त्यांच्या पुलाजवळ आलो. या ठिकाणाला सतधारा म्हणतात. एवढी सुंदर जागा आहे की येथेच थांबून घेतले. येथे खडकांच्या मध्ये जोराने वाहणाऱ्या नर्मदेचे सौंदर्य पहातच राहावं असं आहे. सकाळी निघालो. पायवाट नदीच्या खडकातूनच होती. बीकौर आणि सांगौन घाटाहून दुपारी छोट्या प्रवाहात पोहोचलो. येथे नर्मदेचे अनेक छोटे-छोटे धबधबे आहेत. समोर काही जलप्रवाह होते. परंतु जसे खडकाच्या किनाऱ्यावरती चढलो की काही अजून दिसायचे. येथेच आम्ही लोकांनी अंगोळ केली आणि नेवणाचा कार्यक्रम ठरविला. यासाठी की खूप वेळ पर्यंत धबधब्यासोबत राहू शकू. तसे तर नर्मदा रेती आणि मातीतून वाहते. परंतु मध्ये मध्ये ती खडकातही येते. सतधारेत खडक होते. त्यानंतर येथे आहेत. परंतु येथे धबधबे पण आहेत. नर्मदा या खडकातून छोट्या-छोट्या धबधब्यांच्या रूपाने खाली कोसळत असते. येथे ती उड्या मारण्याचा, पडण्याचा आणि पळण्याचा तसेच खडकांना टक्कर देण्याचा अभ्यास करते. ही तर जणू काही नर्मदेची व्यायामशाळा आहे. नर्मदेने आपल्या रस्त्यात जागो-जागी अशा व्यायामशाळा तयार केलेल्या आहेत कदाचित यामुळे ती आरंभापासून ते शेवटपर्यंत स्वतःला ओजस्वी आणि उल्हासित ठेवू शकली आहे. जलप्रवाहाजवळच्या टेकडीवर एक सुंदर आश्रम आहे. येथून खाली असलेले सगळे धबधबे पाहिले जाऊ शकतात. जल प्रवाहांचा 'फॅमिली फोटोग्राफ' घेण्यासाठी सर्वात चांगली जागा आहे. येथील आश्रमाचे साधू चांगले वैद्य म्हणून प्रसिद्ध आहेत. सकाळी पुढे निघालो. पायवाट ज्वारी, बाजरीच्या शेतातून आहे. दाण्यांनी भरलेली कणसे पाहून मन प्रसन्न झाले. परंतु जास्तीत जास्त रस्ते नदीच्या पाटातूनच आहेत.

तिसऱ्या प्रहरी केरपानीला पोहोचलो. धर्म

शाळेच्या वर व्हरंडयात मुक्काम ठोकला. येथून सात किलोमीटर दूर एका पहाडी धबधब्यात एक सुंदर ठिकाण आहे पुतलीखोह नाव आहे त्याचे. तेथे खडकावर वीस हजार वर्षाहून जुने प्रागैतिहासिक चित्र बनले आहे. हे बघण्यासाठी मी वीस वर्षापूर्वी येथे आलो होतो. परंतु माहितगार शिवाय तेथे जाऊ शकत नाही. जवळच प्राथमिक शाळा होती. मी विचार केला कदाचित तेथील शिक्षक माझी मदत करू शकतील. तेथे जाऊन त्यांच्याशी बोललो. तर ते म्हणाले की मीच तर तुम्हाला पुतलीखोह दाखवायला घेऊन गेलो होतो! तेथील झऱ्यात माझी टॉवेल भिजवून खडकावर चक्कर मारले तेव्हा चित्र दिसायला लागले होते आणि आपण त्याचे स्केच तयार केले होते. आणि हो वर्ष पण सांगतो ही १९७३ ची गोष्ट आहे .

माझ्यासोबत त्यावेळेचा एक स्केच होता त्यावर मी तारीख लिहिलेली होती. बघितली तर १६.१०.१९७३! किती विलक्षण योगा-योग होता! दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही त्यांच्यासोबत पुतली खोहला गेलो. आपल्या मूलभूत गरजा तीन आहेत. अन्न, वस्त्र आणि निवारा. परंतु हजारो वर्षापूर्वी जो मनुष्य राहत होता. त्याच्याकडे ना कपडे होते ना घर. परंतु कला होती तो नाचत असे, गात असे, चित्र काढत असे. निसर्गात माणसाच्या जीवनात भाकरीनंतर कला दुसऱ्याप नंबर वर होती. माणूस कापड विणणे, घर बांधणे किंवा शेती करणे नंतर शिकला माणसाच्या इतर रूपापेक्षा त्याचे कलाकार रूप अधिक प्राचीन आहे. पुतलीखोह आणि तेथील चित्र पाहून परत केरपानीला आलो. येऊन जाऊन १५ किलो मीटर चालणे झाले होते. त्यामुळे आज पण येथेच राहिलो. परंतु आमचे दुसऱ्या रात्री येथे थांबणे योग्य झाले नाही. सकाळी समजले की रात्री कुट्याने आमची नाशत्याची पिशवी उचलून नेली आहे.

आमच्यासाठी ही घटना खेदजनक होती. आता रिकाम्यापोटी चालावं लागणार होतं. परंतु कुट्यासाठी

ही खुशीची गोष्ट होती. कारण किती दिवसानंतर इतके स्वादिष्ट व्यंजन मिळाले असतील. ही दुनिया अशीच आहे. जेव्हा एकाचे नुकसान होते तेव्हा दुसऱ्याचा फायदा होतो. जेव्हा एक हारतो तेव्हा दुसरा जिंकतो. एकाचे दुर्भाग्य दुसऱ्याचे सौभाग्य ठरते. देवाने अशी सृष्टी का बनविली असेल? हा विचार करून मी दुःखी झालो. तेव्हाच पाठीवर ओझे घेऊन विद्यार्थी चालायला तयार झाले. हे दुःख तेथेच धर्म शाळेत सोडून मी पण सुखाचा रस्ता धरला.

नर्मदे किनाऱ्या लागतच्या थंडीचा अनुभव चांगलाच येत होता. दिवसभर सूर्य खूपच तापायचा पण रात्री अतिशय थंडी असायची. विद्यार्थ्यांनी यावर एक उपाय शोधला. तिघे सोबत झोपत, पांघरून एकत्र करून. रोज सकाळी किनाऱ्यांकडून झोपणारे भांडत असे. एक म्हणायचा तू पांघरून सगळ तुझ्याकडे ओढून घेतल्यामुळे मी रात्री थंडीने आखडून गेलो. दुसऱ्याड दिवशी दुसरा पहिल्यावर तोच आरोप लावायचा. रोज सकाळी अस शीत युद्ध पाहायला मिळायचं. थंडीने मी पण आखडून जायचो, चांगली झोप येत नसे.

केरपाणीला दोन रात्री थांबून सकाळी निघालो. रस्ता जास्तीत जास्त नदीतूनच आहे. घामाघुम होऊन आम्ही लोक दोन-तीन वाजेपर्यंत चालायचो. नंतर जे गाव येईल तेथील धर्मशाळेत थांबायचो आणि इंधनाच्या शोधात बाहेर पडायचो. जेवण फक्त एक वेळा संध्याकाळी करायचो. नाष्ट्याचा तर प्रश्नच नव्हता. नाष्ट्याशिवाय काम करायचे. आणि दिवसभर रिकाम्या पोटी चालायचे होते. विद्यार्थी चहा पीत असत. परंतु मी चहा सुद्धा घेत नाही. मी खूप पाणी प्यायचो. मध्येच असणाऱ्याथ झऱ्यातवरचे सुद्धा. जेवण एक वेळा, पाणी खूप पिणे आणि तिसऱ्याण पहारापर्यंत पायी चालणे यामुळे मला कल्पनेपलीकडे फायदा झाला. जबलपूर मध्ये पायऱ्यास चढताना धाप लागायची. येथे पाठीवर ओझे घेऊन नर्मदेचे उभे किनारे कितीतरी

वेळा चढ-उतार करायचो. धाप लागायचे नाव नसून चारोळी आठवली.

हिंडणाऱ्या फिरणाऱ्याला मरण नाही एका जेवणा वसणारा मरून जाईल. आणि बसणारा पण मरणार नाही जो थोडा-थोडा खाईल.. मला तर आरोग्याची किंवा मिळाली. खूप चालायचो. पाणी जास्त प्यायचे आणि खायचं कमी! हो येथील स्वच्छ हवेचे योगदान ही कमी नाही. अशी जीवनदायीनी स्वच्छ हवा शहरात कुठे मिळणार? मोठ्या शहरात राहणे म्हणजे गॅस चेंबरमध्ये राहिल्यासारखं आहे.

मुर्गाखेडयातून तिसऱ्या पहारी डोंगरगाव पोहोचलो. येथे खोल्यांची धर्मशाळा होती. जवळच्या खोलीत एक परमहंसी साधू राहत होता. पैसे आणि अग्नीला स्पर्श करत नव्हता. त्यामुळे दिवा-बत्ती, धूप अगरबत्ती जाळायचा नाही. रात्री अंधारातच राहत असे. अग्निला स्पर्श करत नव्हता म्हणून जेवण बनवू शकत नव्हता. एका शेतकऱ्याच्या येथे जेवायला जायचा. एकच वेळा जेवण करायचा. रात्री झोपण्यासाठी खोली मिळाली. थंडीपासून सुटका झाली त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शीतयुद्ध झाले नाही. मध्ये-मध्ये युद्धविराम पण असतोच ना!

निमखेडयाला नदीच्या पाटातून गेलो. नंतर नदीची उभी कडा चढून वरती आलो. येथे एक लेणी आहे गुरु लेणी. जवळचं आश्रम आहे. तेथील साधू लेण्यांची देखरेख करायचा. त्यामुळे तेथे गेलो साधूने एका कर्मचाऱ्याजला टॉर्च देऊन आमच्यासोबत लेणी दाखवायला पाठविले. एका अरुंद बोळी मधून ३० मीटर लांब वोगद्यातून आम्ही लोक लेणीत पोहोचलो आणि आश्चर्यचकित झालो. माझ्या तोडून सहज निघाले "हे ईश्वरा, हे तर अद्भुत आहे!

लेण्यांच्या भिंतीवर कागदाप्रमाणे पातळ शीला खंडांचे भंडार आहे ही लेणी. सरळ सपाट नाही. नागमोडी वळणाची आणि किनाऱ्याचवर मोत्यांची

माळ! खडकावर साधूचे तंतुमय वस्त्र विणल्याप्रमाणे अथवा समुद्राच्या लहरी जशा काही गोठून दगड बनल्या आहेत आणि त्यांना कोणीतरी उभे करून चिपकून दिले आहे. काही ठिकाणी छोट्या-छोट्या मंद लाटा, तर काही ठिकाणी मोठ्या-मोठ्या लाटा. आणि वरती लटकणारे पर्वत म्हणजे घराची शोभा वाढवणारे झुंबरच अलगद लटकत असे. ही लेणी म्हणजे निसर्गाचे दिलवाडा मंदिर. दगडात अशी बारीक आणि नाजूक नक्षी जी की माउंट आबूच्या दिलवाडा मंदिरात बघितली होती. ती आज येथे नर्मदेच्या तीरावरील लेण्यात बघत आहे. एक मानवनिर्मित आणि दुसरी निसर्गनिर्मित. दोन्हीही जागेवर बाहेरून अनुमान लावणे कठीण आहे की आज स्वर्गलोक असेल. बराच वेळ लेण्यांतील शिल्प बघत राहिलो. लेण्यांची संपूर्ण नक्षी बघितल्यानंतर आवडलेले विशेष तुकडे लक्षपूर्वक पाहिले. कुठे पाकळ्याप्रमाणे तर कुठे कळसासारखे तर कुठे केळ्याच्या पानासारखे पातळ खंड, कुठे तरलतासारखी मटकणारी पर्वते, तर कुठे वसंताच्या शितल हवे सारखे झोके घेणारे खडक. असे वाटले की जसे खडकांना पंख आले आहेत. सौंदर्यपूर्ण खडक जणू हवेत झोके घेत आहे असे वाटते. येथील एक साधू आम्हाला गुरु भाईकडे घेऊन गेला. गुरु भाई एका खोलीत चादर लपेटून पडले होते. आम्हाला पाहून उठून बसले. अगदी दिगंबर! खालचा भाग चादरेने झाकून बसले. मोठे-मोठे तेजस्वी डोळे, काळी दाढी, दुधाप्रमाणे पांढरे दात आणि प्रभावशाली चेहरा. आम्ही त्यांचं बोलणं लक्षपूर्वक ऐकत राहिलो. खूप छान हिंदी बोलत होते. मध्ये-मध्ये संस्कृतचे श्लोक आणि थोड्या वेळानंतर छान इंग्रजी बोलायला लागले. आम्ही आश्चर्यचकित झालो.

त्यांची एक गोष्ट छान वाटली "ज्या प्रकारे व्यक्ती जा चांगली नाही. त्याचप्रकारे बहुमत पूजा पण बरोबर नाही. ५१ लोक झाले म्हणजे बरोबर झालं? आमच्या देशात अगोदर पण लोकशाही होती. तेव्हा

तिला गणराज्य म्हणत असत. पण कोणत्या लोकांची? जिथे प्रत्येक व्यक्ती शिक्षित होता. आपली जबाबदारी समजत होता. आत्ता जे आहे ते गर्दीतंत्र होऊ शकत लोकशाही नाही" संध्याकाळ होत होती परंतु पुढचं गाव जवळच होतं. त्यामुळे आम्ही लोक निघालो. थोड्याच वेळात हिरापूर आले. येथे हिरण नदी नर्मदेला भेटते. याच संगमावर छोटी धर्मशाळा आहे. खोली बंद होती म्हणून रात्री व्हरणड्यांतच राहिलो. लवकरच झोपी गेलो. धर्मशाळा अगदीच किनाऱ्यावर होती. समोरच नर्मदेचा मोकळा पाट आणि उजवीकडे हिरन. थंडी जरा जास्तच होती. दीड दोन तासा नंतर थंडीमुळे जाग आली. एवढी थंडी होती की काही करता झोप येईना. या कुसावरून त्या कुसावर होत होतो. शरीराचे गाठोड करून झोपलो. डोक्यावर पांघरून घेतलं, परंतु झोप येण्याचे नावच घेत नव्हती.

शेवटी एक उपाय सुचला. निर्जन ठिकाण आणि अंधारी काळी रात्र असल्यामुळे आम्ही लोकांनी चिमणी लावली. चिमणी वर देवळीत ठेवली होती. उचलून आपल्या बाजूला ठेवली थोड्या अंतरावर आग लागू नये म्हणून. थोडी गर्मी जाणवल्यामुळे एक मेणबत्ती पण लावली आणि आश्चर्य म्हणजे थोड्याच वेळात मला झोप आली. शेतकरी शेतात बुजगावणे उभी करून चिमण्या पळवतात मी चिमणी आणि मेणबत्तीच्या रूपाचे बुजगावणे लावून थंडीला पळवून लावले. खरंतर हे आहे की बुजगावणे थंडीसाठी नव्हते तर माझ्यासाठी होते. त्यांच्यामुळे माझ्या मनातील थंडीच्या भीतीला मी बाहेर काढू शकलो. काहीही असो मला झोप आली. हिवाळ्यात सगळी रात्र तलावात उभ्या राहणाऱ्याश माणसाला अकबराने म्हटले होते की तू दूर वर असलेल्या दिव्याच्या गर्मीत रात्र घालवली आहे. आज मला पहिल्यांदा त्यांच्या बोलण्यातील तथ्य समजले. कृष्ण पक्षातील रात्रीचा चंद्र निघाला होता. नदी आळसावलेली होती परंतु चंद्र तारे जागी होते. रात्री

जेव्हा उठलो तेव्हा इतक्या थंडीत ही ताऱ्याननी भरलेले आकाश पाहिल्याशिवाय राहवले नाही. मला वाटलं आमच्या पृथ्वीतलावरील सगळ्यात सुंदर संग्रहालय हे रात्रीच आकाशाच आहे. देवाने कसे-कसे ग्रह, नक्षत्र, तारे आणि चंद्राने ते सजविले आहे. परंतु यासोबतच एक दृष्ट विचार मनात आला. असं समजू की यावेळी दिल्लीचा अथवा कोणत्याही महानगरातला मित्र येथे असता तर मी त्याला आकाश पाहायला सांगितले असते. हे बघून तो म्हणाला असता "ठीक आहे, परंतु आमच्या प्लेनेटेरियमच्या आकाशाची बरोबरी नाही करू शकत."

ज्या गोष्टीला प्रवेश फी नाही, ती बघणे योग्य नाही. सकाळ होताच जाण्यासाठी आम्ही तयार झालो. आता हिरण पार करून जायचे होते परंतु हिरण इतकी खोल आहे की नावेतून जाण्याशिवाय पऱ्याय नाही. त्यामुळे नावेतून हिरण पार केली. बेल खेड्यातून झलौनला पुढे गेलो. कोणालाही विचारले की झलौन किती दूर आहे? म्हणायचे "दोन किलोमीटर दूर आहे", दोन किलोमीटर अंतर चालून झाल्यावर विचारले तरी उत्तर तेच असायचे. फक्त दोन किलोमीटर आहे! झलौनला रात्री थांबून सकाळी पुढे निघालो. तिसऱ्या. पहारी नर्मदेवर बनलेला सडकेचा नवा पूल दिसला. याला झांसी घाट म्हणतात. यात्रा तशी जबलपूरला संपवायला हवी होती. परंतु संध्याकाळपर्यंत जबलपूरला पोहोचणे आवश्यक होते. यात्रा येथे समाप्त करून बस पकडली आणि दोन तासात आम्ही घरी पोहोचलो. या वेळच्या यात्रेत पूर्ण आकाश पाहायला मिळाले. क्षितिजापासून क्षितिजापर्यंत व्याप्त विराट आकाश. डोंगर नाही, जंगल नाही. फक्त सपाट भूमी. त्यामुळे सागराप्रमाणे विस्तृत आकाश दररोज बघितले. ताऱ्यांनी जडलेल्या रात्रीच्या कोमल आकाशाच्या भव्यतेला काय म्हणावं.

भारताचा शेवटचा मुगल सम्राट बहादूर शाह जफरचा मृत्यू निर्वासित अवस्थेत बर्माला झाला होता.

शेवटच्या क्षणी भावुक होऊन त्याने म्हटले होते की, मो किती दुर्दैवी आहे की माझ्या देशात मला पुरण्यासाठी दोन इंच जमीन सुद्धा नाही मिळाली. पुढील काही वर्षांत महानगरातील निवासी म्हणतील की आम्हाला निरस्युत पाहायला दोन इंच आकाश मिळत नाही. आपणच तर आपल्या शहरातून आकाशाला पळून लावले आहे. नऊ वर्षांनंतर नर्मदेला हा माझा पहिला नैवेद्य होता.

...

मूळ लेखक : अमृतलाल वेगड
अनुवादक : डॉ. अलका गडकरी

प्रोफेसर व रिसर्च गाईड

हिन्दी विभाग, शिवाजी महाविद्यालय, कन्नड

जि. छत्रपती संभाजीनगर

मो. ९४०३१६९०१०

Email : alkajadhav9010@gmail.com

